

Теорія та історія літератури

Одним із актуальних завдань літературознавства є вивчення фахових методів науки про літературу. Розробка цих питань тісно зв'язана з критикою та узагальненням прийомів дослідження, з яких складається, за влучним висловом О. С. Бушміна, «технологічна частина методології, або ж власне методика науки»¹. У цій статті мова йтиме про методику естетичного аналізу творів давніх східнослов'янських літератур, а точніше — про аспекти цієї методики, зумовлені своєрідністю існування твору в рукописній і друкованій традиції (друковані книги в Росії та на Україні XVI—XVII ст. продовжували традиції середньовічної рукописної книги²). Така постановка питання вимагає пояснень.

У статті, присвяченій, в основному, запереченню анестетизму у підході до давнього мистецтва, Д. С. Лихачов зазначав: «Естетичний аналіз твору не може бути аналізом «чисто естетичним», «обмежено естетичним», «власне естетичним». Дослідник підкреслює, що аналіз художній обов'язково «передбачає аналіз усіх боків твору — всієї сукупності його спрямувань, його зв'язків з епохою, його публіцистичного, наукового, історичного та інших боків»³. Такий широкий підхід відбиває специфіку об'єкту дослідження.

Література давньої Русі історично склалася як синтетична форма суспільної свідомості; естетичний компонент цієї літератури становив, отже, один із виявів естетичної свідомості суспільства. Відсутність в середні віки естетики як науки компенсувалася «сильною естетичною забарвленістю усіх інших форм

С. К. Росовецький

ПРО ЕСТЕТИЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК ДАВНІХ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
ЛІТЕРАТУР

¹ Бушмин А. С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Л., «Наука», 1969, с. 23.

² Див.: Лихачев Д. С. Задачи изучения связи рукописной книги и печатной. — У кн.: Рукописная и печатная книга. М., «Наука», 1975, с. 3—5. Відзначимо також, що західноєвропейські видання романів XV—XVII ст. з точки зору текстології відповідають рукописним редакціям наших світських повістей.

³ Лихачев Д. С. Об эстетическом изучении памятников культуры прошлого. — Вопросы литературы, 1963, № 3, с. 109.

осмислювання буття»⁴. Східнослов'янські літературні пам'ятки у своєму суспільному функціонуванні виконували передусім практичні (релігійні, позалітературні) настанови. Це призводило до своєрідної нерозчленованості естетичних та ідейно-змістових компонентів твору. Загальна картина значно ускладнювалась при наявності фольклорних впливів, які привносили певні елементи уснопоетичного (загалом народного) естетичного світосприймання.

Тому широкий підхід до естетичного аналізу пам'ятки, накреслений Д. С. Лихачовим, — єдино можливий. Стосовно до завдання нашої розвідки, визначаємо естетичне як все те в творі, що є результатом художнього освоєння відбитої у ньому дійсності.

Обрані нами конкретні аспекти проблеми зумовлені ще однією специфічною рисою середньовічної літератури як форми суспільної свідомості. Літературна історія середньовічної пам'ятки відбиває діалектику взаємозв'язків між суспільною та індивідуальною свідомістю, з проявів якої для нас особливо важливим тут є момент специфічності та активності естетичного компонента індивідуальної свідомості давньоруського книжника — творця (чи одного з творців) певного списку (або видання) пам'ятки. Об'єктивне значення цього моменту є вагомим, ніж у новій літературі, і пов'язане із станом корпоративним характером середньовічного суспільства — фактором, який, на думку А. М. Робінсона, обумовив послабленість індивідуального авторського начала й розширення сфери вільного співавторства редакторів твору. У зв'язку з цим однією з типових ознак розвитку середньовічних літератур стало «постійне (іноді багатовікове) ідейно-естетичне варіювання тих самих творів зі збереженням основної тематики і сюжетики кожного з них»⁵.

Отже, справа тут не лише в технології рукописного відтворення тексту. На відміну від римського писця, що разом з товаришами розмножував під диктовку вірші Горация, чи сучасного лінотипіста, який точно відтворює друком рукопис, середньовічний книжник мав не лише технічну можливість, а й освячене традицією право залишити сліди свого сприймання пам'ятки в художній структурі створеного ним тексту (при умові, якщо пам'ятка не належала до богослужбових і автор її не викликав специфічний інтерес, особливу повагу, — як наприклад, Максим Грек, Іван Грозний)⁶.

При цьому вже сам вибір книжником певної позиції (намагання точно відтворити попередній текст, прагнення покращити його стилістику чи, навпаки, принципова байдужість до його форми, бажання внести серйозні зміни в ідейно-художню структуру твору) несе інформацію про характер сприймання ним пам'ятки; у деяких випадках ми можемо не тільки зіставити цю позицію з позиціями авторів інших текстів, а й звернутися до інтерпретації тим же книжником інших творів.

Процес естетичного пізнання пам'ятки відбувався не лише у свідомості автора тексту в певному списку (виданні), а й у свідомості складача збірника, а також автора художнього оздоблення (ці функції

⁴ Аверинцев С. С. Предварительные заметки к изучению средневековой эстетики.— У кн.: Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., «Наука», 1975, с. 373.

⁵ Робинсон А. Н. Задачи литературно-исторической типологии при изучении древнейшей русской литературы (факторы литературной однотипности и разнотипности).— У кн.: Пути изучения древнерусской литературы и письменности. Л., «Наука», 1970, с. 25.

⁶ Про проблему автора в давньоруській літературі див.: Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. М., ГИХЛ, 1961, с. 36—56; Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Изд. 2, доп. Л., «Художественная литература», 1971, с. 16—17 (далі посилаємось на це видання в тексті, позначаючи сторінку).

здійснював часто не один творець давньоруської книги, а декілька). Така багат шаровість матеріального втілення давньоруської пам'ятки ускладнюється ще й у діахронічному напрямі, коли з'являються пізніші виправлення в тексті, помітки й дописки на полях (глоси), поновлюються мініатюри, збірник наново переплітається, втрачає одні зшитки, доповнюється іншими, розчленовується, після чого окремі його частини в нових оправах починають самостійне життя та ін.

Читаць міг зафіксувати свої враження не лише записом на вільному місці рукопису, а й втілити їх при написанні нового твору чи при переробці вже відомого, міг бути замовником або ж виконавцем ікони чи фрески на сюжет цього твору тощо. Отже, *об'єктом естетичного дослідження пам'ятки має бути не лише основний текст, а й сліди її естетичної інтерпретації в текстах усіх списків (видань) та їхніх позатекстових елементах, у їхньому літературному оточенні (в збірниках), у читацьких відгуках, у творах літератури, фольклору та мистецтва давньої Русі поза рукописною (або друкованою) традицією досліджуваної пам'ятки.*

Основні напрями такого дослідження розрізняються, по-перше, за шляхом вивчення, і, по-друге, за явищами книжної традиції, що виступають як основний матеріал. Перший напрям передбачає доповнення традиційного літературознавчого аналізу твору залученням текстів усіх його списків (можливі також аналізи за окремими, частковими «зрізами») та результатів впливу його на інші літературні та фольклорні твори. Другий напрям має за мету вивчення інтерпретацій пам'ятки засобами інших мистецтв, а об'єктом, серед інших матеріалів, — позатекстові елементи її списків (видань), тобто заставки, кінцівки, мініатюри та гравюри, окладини. Третій напрям дослідження певною мірою наближається до сучасної постановки проблеми читацького сприймання творів нової літератури; основним матеріалом тут є склад збірників, до яких входять списки досліджуваної пам'ятки. Як бачимо, ці напрями в цілому охоплюють усю сукупність явищ рукописної та друкованої (XVI—XIX ст.) традиції пам'ятки. При всій розбіжності шляхів вивчення їх, є спільні принципи, що повинні стати для дослідника керівними.

Це насамперед загальнометодологічний принцип історизму. Надзвичайно сприятливий під цим кутом зору об'єкт, характерний саме рухом тексту та його сприймань крізь цілі епохи, може викликати у медієвіста ілюзію завершеності дослідження, яке перебуває, власне, на рівні підготовчих студій⁷. Свідоме застосування цього принципу вимагає від дослідника максимальних зусиль для того, щоб встановити зв'язки художніх явищ із суспільним буттям та ідеологією давньої Русі в їх історичному розвитку.

При вивченні пам'яток давньої літератури, на нашу думку, належало б мати на увазі, що кожна новація в тексті, кожен момент інтерпретації пам'ятки повинні виступати як потенціальний відбиток певної естетичної діяльності. На це вказує не лише складність взаємозв'язків в ідейно-художній системі твору, а й специфічно середньовічна «розчиненість» естетичного начала в явно «нехудожніх» (з точки зору сучасного читача) елементах структури пам'ятки. Йдеться, отже, про комплексний підхід до питання про художність кожного явища історії твору.

⁷ На таку небезпеку абсолютизації джерелознавчих питань постійно звертається увага, — див. зокрема: Поспелов Г. Н. Границы структурно-функционального анализа в литературоведении как общественной науке. — У кн.: Методологические вопросы общественных наук. Вып. 2. Изд-во Моск. ун-та, 1971, с. 167—169.

Перший з названих вище напрямів певною мірою традиційний. Ще в 1914 р. В. М. Перетц вважав за доцільне вивчення «художнього стилю пам'ятки та її списків і видань» (тут висловлено також цінні зауваження про «статистико-бібліографічне вивчення» пам'ятки, яке «об'єктивно визначає її призначення для сучасних їй читачів та для наступних епох», про встановлення «відношення літературної пам'ятки до мистецтва її епохи») ⁸. Сучасна радянська текстологія взяла на озброєння і творчо розвинула сформульовану свого часу В. Перетцом вимогу необхідності «відновлення історії тексту пам'ятки шляхом з'ясування даних з усіх списків» ⁹, але необхідність аналізу художніх якостей усіх текстів пам'ятки ще не набрала значення такої ж загальноновизнаної вимоги.

Причини цього досить серйозні. Наприклад, «Девгенієве діяння» відоме зараз у 4-х списках, «Казанська історія», у кілька разів більша за обсягом, налічує близько 270-ти списків. Зрозуміло, що рукописна традиція другої пам'ятки містить значно більший обсяг інформації про історію твору та давньоруський літературний процес, проте цим пам'яткам були присвячені майже однакові за обсягом «видання-дослідження» ¹⁰. Справа тут, на нашу думку, не в якихось вадах названого літературознавчого видання (його, зрештою, обмежують певні «габарити»), а в суперечності між великою кількістю «мікроаналізів», що їх має зробити дослідник, і можливостями узагальнення, які є в його розпорядженні.

Міркуючи над методичними засадами теоретичної історії літератури, Д. С. Лихачов приходить до висновку про необхідність розробки спеціальної статистичної методики, при застосуванні якої слід «розв'язувати завдання макрохарактеристик, обминаючи надто детальні описи» ¹¹. А чи не можуть статистичні методи допомогти при дослідженні на рівні пам'ятки як макрооб'єкту?

З'являються праці, автори яких, підраховуючи проценти тропів у творах трьох прозаїків 30-х років ХІХ ст., вважають, що це дозволить «наблизити розв'язання питання про історично-конкретну типологічну характеристику російського романтизму» ¹², або ж розглядають розподіл іменників в частотному словнику збірки «Сестра моя життя» Б. Пастернака як «створення світу» поетом, як «генезис його моделі світу» ¹³. На наш погляд, такі завдання статистичним методам не під силу. Цінні результати, одержані цим способом при дослідженні фольклорної поезики, не заперечують нашого твердження ¹⁴.

⁸ Див.: Перетц В. Н. Из лекций по методологии истории русской литературы. К., 1914, с. 345—346.

⁹ Див.: Перетц В. Н. Краткий очерк методологии истории русской литературы. Пг., «Academia», 1922, с. 96—99; Лихачев Д. С. Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962 (посилаючись далі на це видання, будемо позначати в тексті так: Текстология, с.).

¹⁰ Пор.: Кузьмина В. Д. Девгениево деяние. М., Изд-во АН СССР, 1962; Казанская история. Подготовка текстов, вступительная статья и примечания Г. Н. Моссеовой. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1954.

¹¹ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Эпохи и стили. Л., «Наука», 1973, с. 6.

¹² Леэметс Х. Д. Метафора в русской романтической прозе 30-х годов XIX века (на материале произведений А. А. Бестужева-Марлинского, Н. А. Полевого, В. Ф. Одоевского). Автореферат канд. дисс., Тарту, 1974, с. 24.

¹³ Левин Ю. И. О некоторых чертах плана содержания в поэтических текстах.— У кн.: Структурная типология языков. М., «Наука», 1966, с. 202.

¹⁴ Див.: Алиева А. И., Астафьева Л. А., Гацак В. М., Кирдан Б. П., Пухов И. В. Опыт системно-аналитического исследования исторической поэтики народных песен.— У кн.: Фольклор. Поэтическая система. М., «Наука», 1977, с. 42—105.

Кількісний аналіз поетичної мови літератури давньої Русі дуже утруднює її проміжне (як у типологічному, так і в генетичному плані) положення між застиглістю фольклорних форм та високим ступенем індивідуалізації нової літератури. Тут в кожному випадку потрібна копійка попередня праця, результати якої не завжди можна буде використати при зверненні до іншої пам'ятки. Скажімо, у «Повісті временних літ» спостерігаємо одну художню функцію епітета в уснопоетичному стилі розповіді про помсту Ольги, а за кілька аркушів — зовсім іншу в посмертному панегірику їй; відмінною є вага епітета в емоційних пасажах «Сказання про Бориса і Гліба» та в інтелектуально-вишуканих уступах «Життя Стефана Пермського» Єпіфанія Премудрого. Підрахунки дозволили б у цих випадках порівняти розподіл не епітетів, а прикметників. Різниця тут — принципова.

Розглядаючи співвідношення між граматичним та художнім часом, Д. С. Лихачов пише: «Грамматика виступає як осколок смальти в закінченій мозаїчній картині словесного твору. Реальний колір певного осколка цієї смальти може бути зовсім не таким, яким він здається у картині в цілому» (с. 240). А проте чи відмовився б мистецтвознавець проаналізувати знайдену археологом купу смальти, яка колись була мозаїкою? Підрахувавши шматки смальти різних відтінків, він не зміг би з'ясувати сюжет мозаїки, її композицію тощо, проте зумів би встановити деякі особливості розподілу кольорів і серед них навіть такі, що були недосяжні для тих, хто мав можливість милуватися неушкодженим, цілим твором.

Наш гіпотетичний мистецтвознавець не може довільно переходити від аналізу купи смальти до споглядання цілої мозаїки і навпаки, літературознавець перебуває в іншому становищі. Статистичні студії можуть бути ним застосовані при дослідженні давньоруської пам'ятки (йдеться не про *поетичну мову* твору, а про його *мову*).

Результати аналізу і зіставлення мовних структур текстів списків пам'ятки засобами лінгвістичної статистики відтворили б риси об'єктивної картини співвідношень і напрямів еволюції текстів на мовному рівні, який безліччю граней відбиває ідейно-художню структуру твору. Так, збільшення частотності графем а, и, щ, ь (у середині слова) в текстах XVI—XVII ст. може свідчити про архаїзацію стилю, зміни в розподілі лексики можуть сигналізувати про широкий спектр ідеологічних зрушень та художніх новацій¹⁵, розподіл форм дієслова в давньоруських творах тісно зв'язаний з особливостями поезики часу¹⁶, зміни у розподілі типів речення — зі зрушеннями в ритмі твору тощо.

Оброблені із застосуванням методів математичної статистики, результати цих студій дали б певне узагальнення мовної структури пам'ятки в сукупності її текстів, що має неабияке значення, коли йдеться про сотні списків. А саме така кількість текстів гарантує задовільну з точки зору статистики точність дослідження, загалом недосяжну для традиційних студій над «поетичними словниками». Відштовхуючись від цих результатів, дослідник мав би повернутися до текстів пам'ятки, на цей раз розглядаючи в них ті явища, які призвели до зрушень у кількісній характеристиці мовної структури твору, а також, звичайно,

¹⁵ Згадаємо у зв'язку з цим, наприклад, цікаві спостереження Б. І. Ярхо над семантичними полями «хоробрості», «воїнської честі» та «патріотизму», а також кольоровою гамою епітетів у «Слові о полку Ігоревім» у порівнянні з такими середньовічними пам'ятками, як «Пісня про Роланда», «Пісня про мого Сіда», «Епос про Беовульфа» та «Пісня про Нібелунгів» (див.: Гаспаров М. Л. Работы Б. И. Ярхо по теории литературы.— Труды по знаковым системам. Вып. IV. Тарту, 1969, с. 508—509).

¹⁶ Див.: Маухаузерова С. Функция времени в древнерусских жанрах.— ТОДРЛ. Т. 27. Л., «Наука», 1972, с. 227—235.

й ті, що в ній не відбилися¹⁷. Статистичні студії над мовою текстів пам'ятки, таким чином, становили б підготовчий етап дослідження її художніх якостей в історичному розвитку. Успіх же дослідження на всьому його шляху — від складання програми аналізу мовних явищ і до встановлення загальних тенденцій та індивідуальних моментів естетичної інтерпретації твору авторами текстів його списків (видань) — залежав би не від магічної операції з логарифмічними таблицями чи ЕВМ, а від методологічної озброєності дослідника, його філологічної обізнаності, естетичної інтуїції.

Вивчення впливів пам'ятки на інші твори дозволяє визначити в її художній структурі елементи як найбільш дійові, так і найбільш життєздатні, — останні в «нестилізаційних наслідуваннях», створених у нових історичних умовах (у таких наслідуваннях автор «наполегливо застосовує саме те, що йому сподобалось в оригіналі» — с. 204). Фольклорні версії твору (як продукт його перекладу мовою уснопоетичних жанрів — переказу, усної новели, історичної казки, духовного вірша) допомагають встановити фольклорні за походженням чи створені під фольклорним впливом компоненти його ідейно-художньої структури.

Другий окреслений вище напрям дослідження передбачає вивчення слідів інтерпретації естетичних якостей літературної пам'ятки у творах принципово відмінного виду мистецтва — образотворчого. О. І. Подобедова зазначає, що система декоративного оздоблення рукопису виявляє чітку залежність від архітекtonіки тексту, а такий важливий компонент загального розв'язання художнього образу книги, як вибір ілюстративної системи, «визначається типом книги, жанром літературного твору, редакцією тексту»¹⁸.

Щодо переважно світських жанрів, то в середині певного жанру та в певних хронологічних рамках названі елементи архітекtonіки книги були досить стабільними, й увагу дослідника повинні передусім повернути порушення відповідних традицій. Навіть у почерку рукопису можуть відкритися несподівані «зображувальні» ефекти: так, в одному із списків XVII ст. «Повісті про Петра й Февронію» у розповіді про змєборство в деяких написаннях слова «змій» перша буква старанно вимальована в формі змії, що виказує безперечну зацікавленість переписувача цим казковим епізодом¹⁹.

Тут варто згадати і органічне поєднання слова, кольору та малюнка у фігурних віршах та близьких до них барокових «штучках поетичських», над якими трудилися в XVII ст. Симеон Полоцький, Іван Величковський та ін. Такий твір як повноцінний естетичний об'єкт існує лише в авторському графічному виконанні²⁰.

Значення для естетичного дослідження пам'ятки її ілюмінованих (ілюстрованих) списків, тих житійних ікон, фресок, а часом і творів прикладного мистецтва, що використовують її сюжетні мотиви, важко переоцінити. Як відзначає Д. С. Лихачов, «художник немовби заповнював у своїх творах брак наочності давньої літератури. Він намагався побачити те, що не могли побачити в силу умов свого художнього ме-

¹⁷ Див.: Гаспаров Б. М., Гаспарова Э. М., Минц З. Г. Статистический подход к исследованию плана содержания художественного текста. — Труды по знаковым системам, вып. V, Тарту, 1971, с. 288—309.

¹⁸ Подобедова О. И. Некоторые проблемы изучения рукописной книги. — У кн.: Древнерусское искусство. Рукописная книга. М., «Наука», 1972, с. 10.

¹⁹ ЦНБ АН УРСР, ф. ЦАМ-П, № 582, арк. 455, 456, 461.

²⁰ Див., напр.: Величковський Іван. Твори. Вступні статті С. І. Маслова, В. П. Колосової та В. І. Крєкотня. Підготовка тексту та коментарі В. П. Колосової та В. І. Крєкотня. К., «Наукова думка», 1972, таблиця між с. 72 і 73.

тоду давньоруські автори»²¹. В мініатюрах, клеймах ікон, фресках ми бачимо, власне, художній реально-побутовий коментар до пам'ятки, а в більшості випадків митцю вдавалося відбити й своє сприймання емоційної атмосфери та рис естетичної своєрідності твору: чи то засобами колористичними й композиційними, чи то навіть цілеспрямованим відбором епізодів для ілюстрування (так, автор мініатюр одного із списків XVII ст. «Повісті про Петра та Февронію» обійшов теми хвороби, смерті, похорону героїв²²). Це набувало часом досить своєрідних форм. Художник Київської псалтирі 1397 р., наприклад, відгукнувся на вірш 143-го псалма «человѣкъ суѣтъ уподобися — дние его яко сѣнь преходятъ», зробивши на полях велику виписку з притчі про единорога (з «Повісті про Варлаама й Іоасафа»), й ілюстрацію створив саме до цієї виписки²³. Звертаючись до інших жанрів, художники прагнули до максимально повного відтворення сюжету твору. Автори таких «графічних та живописних редакцій» пам'ятки намагалися передати відчуття часової тривалості подій: не обмежуючись подачею низки зображень в традиційній послідовності (клейма ікони звичайно «читалися» подібно до аркуша книги — зліва направо, зверху вниз), вони показували на площині однієї мініатюри чи клейма розвиток усього епізоду або ж розкладали сюжетно важливий рух персонажа на окремі фази.

Автори житійних ікон, ікон та фресок на сюжети творів інших жанрів звертались і до неписьменних, розширюючи в такий спосіб сферу впливу літературного твору. А це надає можливості з'ясувати, які саме епізоди літературної пам'ятки художник вважав найважливішими й близькими для широких демократичних кіл людей «невчених».

Для третього з названих напрямів дослідження естетичних якостей пам'ятки ідеальним матеріалом були б прямі читацькі відгуки. Проте, на жаль, в давній Русі сталої традиції читацьких записів, що відбивали сприймання твору, не склалося, а ті, що їх щастить знайти, як правило, вимагають спеціальної розшифровки. Так, на збірнику XVII ст. читаємо: «Сия книга, глаголемая летопись, Кондратья Никонова сына деревни Данилкова...»²⁴. Найзначніший за обсягом оповідний твір у збірнику це «Повість про Петра та Февронію», отже, наведений запис свідчить про сприймання її як твору історичного.

Основний об'єкт дослідження на цьому напрямі — літературне оточення пам'ятки в збірниках. Для аналізу художніх якостей пам'ятки першочергове значення має можливість «одержати об'єктивні дані про те, як розглядався, як оцінювався, з чим зіставлявся той або інший твір в певні моменти свого існування» (Текстология, с. 242). Ефективним шляхом для реалізації цієї можливості є, на нашу думку, ймовірностно-статистичне дослідження літературного оточення пам'ятки в збірниках, — тобто в тій сукупності статей, яка історично склалася.

При умові достатнього обсягу матеріалу на тлі випадковостей, що могли звести різні статті під одну оправу (аж до механічного з'єднання уривків дбайливим книжником) таке дослідження допоможе встановити закономірності, які приводили до складання певного типу літературного оточення пам'ятки в певний період і до його змін — у наступ-

²¹ Лихачев Д. С. Сравнительное изучение литературы и искусства Древней Руси.— У кн.: Взаимодействие литературы и изобразительного искусства в Древней Руси.— ТОДРЛ. Т. 22. М.— Л., «Наука», 1966, с. 3.

²² Державний історичний музей, ф. муз., № 3151, арк. 174—213.

²³ Див.: Розов Н. Н. Древнерусский миниатюрист за чтением псалтири.— ТОДРЛ, т. 22, с. 78—79.

²⁴ Див.: Титов А. А. Описание славянорусских рукописей, находящихся в собраниях... А. А. Титова. Т. 5. Сборники. М., 1906, с. 48—49.

ний час, а також дасть змогу виявити ті моменти, що суперечили встановленим тенденціям і відбивали індивідуальні сприймання пам'ятки окремими книжниками.

Подібного роду дослідження неможливе без певної попередньої формалізації. Тут необхідні, по-перше, абстрагування від конкретної редакції твору, по-друге, альтернативні рішення про межі твору, його жанр, межі збірника та його датування в спірних випадках (дві останні колізії допускають компромісне розв'язання створенням хронологічно-перехідної групи збірників, — так, до групи XV—XVI ст. ввійдуть як збірники, створені на рубежі цих століть, так і рукописи, в яких матеріали XV ст. були доповнені в XVI ст.).

Щоб показати деякі можливості цього підходу, дозволимо собі стисло викласти відомості про організацію та основні результати дослідження літературного оточення «Повісті про Петра й Февронію» (далі ПФ) в 200 збірниках (біля 5290 статей) XVI—XIX ст. та зіставлення з оточенням у збірниках XVII—XVIII ст. «Повісті про Дракулу» (далі Д) й «Повісті про Фрола Скобеева» (далі ФС) XVIII ст.

У кожній хронологічній групі оточення ПФ (XVI, XVI—XVII, XVII, XVII—XVIII, XVIII, XIX ст.) було з'ясовано, яку частку займають твори 18-ти жанрових підрозділів серед загальної кількості статей (у групах XVIII та XIX ст. враховувалася також частка творів нової традиції). Зіставлення одержаних характеристик дозволило виявити в літературному оточенні пам'ятки в збірниках такі зміни при переході з однієї хронологічної групи до наступної, які не можуть вважатися наслідками випадкових коливань.

З'ясувалось, що в збірниках XVI ст. агіографія, гімнографія, красномовство, статті з патериків та «Пролога» рішуче переважали в літературному оточенні цієї повісті — 0,863 від загальної кількості статей; відносно світські жанри зайняли лише 0,047; переважна більшість цих збірників — мінеї та торжественики. У XVII ст. за рахунок жанрів красномовства різко зростає частка історичних творів — 0,179 (у порівнянні із 0,005 у XVI ст.) та перекладних повістей, а також світських жанрів загалом — 0,232. У XVIII ст. суттєво зменшуються частки усіх агіографічних жанрів та красномовства, зростають частки повістей оригінальних та перекладних. З іншого боку, укладачі збірок не втратили зацікавлення повчальною лектурою, віддаючи тепер перевагу більш захоплюючим її формам: зростає увага до чудес та апокрифів, до повістей з «Великого Зеркала», водночас зменшується частка історичних творів. Літературне оточення повісті в збірниках XIX ст. (із них третина — старообрядницькі) нагадує бібліотеку аматора давнього письменства, який любовно розподілив свою увагу між усіма її жанрами.

Ці результати характеризують еволюцію читацького смаку тих книжників, які уклали збірники з ПФ. Аналіз же безпосереднього оточення цієї повісті (мається на увазі стаття, яка передує досліджуваному твору, і наступна) вже ближче підводить нас до виявлення закономірностей читацького сприймання. Коли у збірниках груп від XVI ст. до перехідної XVII—XVIII ст. у безпосередньому оточенні пам'ятки знаходиться в середньому 0,1 всіх оригінальних житій (це відповідає середній частці житій у «повному» літературному оточенні), то в XVIII ст. — вже 0,27 (23 з 83), а в XIX — 0,67 (10 з 15!); частка оригінальних повістей тут у порівнянні із «повним» оточенням збільшується в 2,1 рази в XVIII ст. та в 4 рази — в XIX ст. (6 повістей з 10).

І все ж таки вирізнити в одержаній картині літературного оточення пам'ятки та напрямів її еволюції риси, притаманні саме цій пам'ятці від тих, що відбивають загальні тенденції літературного про-

цесу, можна було б при порівнянні з певним еталоном (оточенням типового життя, повісті історичної, житійної, авантюрної та ін.), що поки неможливо.

Певною мірою це можна компенсувати, зіставивши оточення кількох повістей. Для цього збірники з **ПФ** (76 збірників XVII ст., 62—XVIII ст.) ми зіставили з літературним оточенням **Д** (20 збірників XVII та XVIII ст.) та **ФС** (4 збірники XVIII ст.), обраховуючи середню частоту творів певного жанрового підрозділу в збірнику (розділи хронографів враховувались як окремі статті).

У XVII ст. збірники з **Д** містять набагато більше історичних творів—14,38, ніж збірники з **ПФ** (5,41), перекладних та оригінальних повістей, дрібних «енциклопедичних» творів—2,12 (**ПФ**—0,27), різних «ходінь»—0,62 (**ПФ**—0,04). В цілому ж у збірниках з **Д** у два з половиною рази менше вміщено статей переважно релігійних жанрів і майже втричі більше творів переважно світських, ніж в збірниках із **ПФ**.

У XVIII ст. складачі збірників із **Д** втрачають своє особливе зацікавлення, з одного боку, апокрифами, а з іншого—«енциклопедичними» знаннями, але «утримують першість» з інтересу до історичних—53,0 (**ПФ**—0,71, **ФС**—0,25), а також до полемічних та публіцистичних (**Д**—1; **ПФ**—0,29; **ФС**—0) творів. Оточення **ПФ** на цей раз «бере першість» по всіх переважно релігійних жанрових підрозділах. Складачам збірників із **ФС** найбільше подобались із творів старої традиції повісті перекладні—4,75 (**Д**—0,50; **ПФ**—0,65) та сатиричні (**ФС**—2,0; **Д**—0,25; **ПФ**—0,06), з нової—романи та драма (**ФС**—2,5; **Д**—0; **ПФ**—0,03), цікавилися вони й фольклорними записами (**ФС**—1,0; **Д**—0; **ПФ**—0,05).

Як бачимо, літературні оточення трьох пам'яток відрізняються дуже чітко. Одержані результати дають вірогідну основу для реконструкції літературних смаків пересічного читача кожної повісті. Такий середньостатистичний читач «Повісті про Дракулу» в XVII ст. захоплювався розповідями про події світової та вітчизняної історії та подорожами в далекі країни, цікавився, з одного боку, апокрифічною літературою, із другого—світськими знаннями, цінував перекладну та оригінальну белетристику. В XVIII ст. він значною мірою втратив ці своєрідні риси, та все ж таки постає перед нами як людина більш світських інтересів, ніж пересічний читач «Повісті про Петра і Февронію». Останній і в XVIII ст. дотримувався тих літературних смаків, що були консервативними вже й для XVII ст.: так, твори демократичної сатири, романи та інші статті нової традиції наявні лише в 3-х збірниках XVIII ст. (з 62-х). Такий консерватизм літературних уподобань не в останню чергу зумовлений соціальним станом читачів цієї повісті²⁵, що не давав їм можливості встановити сталі зв'язки з новою, більш світською культурою.

З другого боку, не менш демократичний читач «Повісті про Фрола Скобеєва» відзначається підкреслено світськими літературними смаками. Він дуже цікавиться авантюрно-любовною тематикою, знаходячи її і в перекладних романах XVII—XVIII ст., і в вітчизняному так званому «романі в віршах», героїня якого прагне у сфері кохання здобути звільнення від домостроевських догм. Читача цього приваблювала вільна атмосфера народного сміху, ущипливі насмішки над церков-

²⁵ Автори власницьких та читацьких записів XVII—XVIII ст. на розглянутих збірках із **ПФ** належали до таких соціальних груп: купці—8 записів, селяни—7, міщани—5, особи, що вказали свої ім'я та прізвище, які дозволяють припустити їхню належність до трьох названих груп—5, солдати—3, попи—2, інші члени церковного причту—4, по одному запису зробили архієрей, думний дворянин, копіст та піддядчий.

никами; його потяг до усної народної творчості характеризує зацікавлення не лише «гісторіями» про багатирів та українською піснею, а й таким антикріпосницьким твором, як «Плач холопів».

«Портрети» пересічних читачів повістей про Дракулу та про Фрола Скобеєва, як легко переконатись, виводять на певні суттєві риси ідейно-художньої специфіки цих творів. Спробуємо з'ясувати природу цього явища.

Пам'ятка могла бути переписана та увійти до складу збірника (бути видрукованою), якщо її спрямованість відповідала соціальній, політичній, релігійній позиції та естетичним уявленням книжника (або його замовника) і коли вона відповідала конкретній функції створюваного рукопису, яка визначалася жанром збірника. Статті так званого четьєго збірника, що створювався книжником, як правило, для себе, призначалися для інтимного читацького контакту з твором, звідси — найповніше втілення в його складі особистих смаків складача, а з іншого боку — різноманітність складу (такий збірник часто нагадує цілу бібліотеку в мініатурі). Проте остання особливість структури четьєго збірника, несприятлива в аспекті нашого дослідження, часто компенсується таким чином: талановитий твір, впливаючи на естетичну свідомість книжника, впливає й на формування свого оточення в укладуваному збірнику. Коли твір включався до збірників інших жанрів (історичних, церковнослужебних, повчальних), вирішальне значення мав жанр пам'ятки, її здатність виконувати певну суспільно-ідеологічну або ж практичну функцію. Тут уже рішення про включення або невключення твору до певного збірника чітко сигналізує про сприймання книжником пам'ятки²⁶. Повторення цих досить складних актів сприймання ідейно-художньої своєрідності пам'ятки, підтримане характерною для середньовічної культури традиційністю (це чітко виявляється і в історії четьєх збірників), й призводило до кристалізації відбитку своєрідності твору в його літературному оточенні — у збірниках.

Повернемось тепер до оцінки одержаних нами результатів. Відображення художньої специфіки повістей про Дракулу та про Фрола Скобеєва в їхньому літературному оточенні, неминуче схематизовані й неповні, все ж таки співвідносяться з інтерпретаціями цих творів, що склалися в науці, а де в чому й поповнюють їх. Щодо «Повісті про Петра й Февронію» дані нашого дослідження показують, що давньоруські укладачі збірників, на відміну від сучасних дослідників, вбачали в названій повісті передусім твір агіографічний — життя популярних муромських святих.

Повне виявлення закономірностей сприйняття естетичних якостей пам'ятки учасниками її літературної історії можливе лише на шляху синтезу спостережень, одержаних на всіх трьох напрямках дослідження, кожний з яких може доповнити (а то й заперечити) дані, здобуті на інших напрямках.

Дослідження пам'яток давньої літератури, про методику якого тут стисло йшлося, може розглядатися в річищі історико-функціонального вивчення літератури, основним завданням котрого є «з'ясувати реальні форми й види впливу художніх творів у різні історичні періоди, на різні верстви читачів, розкрити багатозначність художніх витворів, або

²⁶ Так, Дмитрій Ростовський (Туптало) не включив «Повість про Петра і Февронію» в свої «Четы-Мінеї», але змістив її текст у спеціальному збірнику для своєї бібліотеки із власноручно написаною назвою «Книжка различных вещей несправленных...» — див.: Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А. В. Горского и К. И. Невоструева). Составила Т. Н. Протасьева. Ч. 1. № 577—819. М., 1970, с. 40 (ротاپринт).

ж, як тепер іноді говорять, їх полівалентність, в процесі історичного існування»²⁷.

Відштовхуючись від цих міркувань, висловлених стосовно вивчення авторських творів нового часу, можна визначити самостійне значення розглянутої в даній статті методики дослідження естетичних властивостей середньовічного літературного твору, її місце в загальному монографічному вивченні пам'ятки. Для такого дослідження основним предметом є не стільки функціонування твору, скільки інформація про об'єктивні властивості самого твору, а також про тих, хто його сприймає.

Стосовно до нової літератури історико-функціональний підхід не вимагає залучення «масової продукції»²⁸, вивчення ж інтерпретацій середньовічної пам'ятки в «масовій продукції» демократичних книжників XVII ст. обіцяє цінний матеріал для реконструкції світогляду, естетичної свідомості широких народних мас давньої Русі²⁹.

На думку М. Б. Храпченка, історико-генетичне дослідження літературних явищ передбачає вивчення «їхньої ролі, їхнього впливу в той історичний період, коли вони виникли», історико-функціональне вивчення повинно освітлювати «життя літературних творів поза епохою, в якій вони з'явилися»³⁰. Стосовно середньовічного матеріалу таке протиставлення позбувається гостроти. В тому випадку, типовому для давньоруської літератури, коли біографія автора невідома, авторський текст загубився, твір датується в межах століття, об'єктивним джерелом для реконструкції авторського задуму може стати тлумачення пам'ятки мініатюристом або складачем збірника поза епохою автора.

Якщо при дослідженні твору нової літератури його історико-функціональне дослідження може бути здійснене лише на основі традиційного, історико-генетичного вивчення, то стосовно середньовічної пам'ятки картина виявляється набагато складнішою. По-перше, естетична оцінка твору відіграє велику роль вже при його текстологічному дослідженні³¹. З другого боку, дослідження естетичних властивостей твору використовує результати його текстологічного вивчення. Літературознавець немов би повертається до об'єктів текстолога, вивчаючи їхні боки, що не були досліджені останнім, або ж були досліджені з іншою метою та іншими засобами. Так, серед збірників, в яких вміщено пам'ятку, для текстолога мають значення в першу чергу збірники зі сталим або ж відносно сталим складом; до мініатюр ілюмінованих списків та до житійних ікон текстолог звертається, щоб встановити, чи не містять вони свідчень про існування текстів, що не дійшли до нас, вказівок на дату твору, його редакції; вивчається також текст підписів у клеймах (див.: Текстология, с. 233, 425—429).

Корективи попередньої естетичної оцінки текстолога в свою чергу можуть змінити його уявлення про співвідношення текстів, що викличе зворотну корекцію.

²⁷ Храпченко М. Б. Художественное творчество, действительность, человек. М., «Советский писатель», 1976, с. 337.

²⁸ Див.: Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Изд. 2. М., «Советский писатель», 1972, с. 221.

²⁹ Про постановку проблеми пошуків об'єктивних методів для вивчення світо-сприймання народних мас середньовіччя (на матеріалі західноєвропейських літератур) див.: Гуревич А. Я. «Постійні» й «змінні» величини в історії культури (До проблеми народної культури середньовіччя).— Всесвіт, 1976, № 10, с. 195—210.

³⁰ Храпченко М. Б. Художественное творчество, действительность, человек, с. 337.

³¹ Див.: Лихачев Д. С. Эстетическая оценка и текстологическое исследование (Тезисы).— У кн.: Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР П. Н. Беркова. М.— Л., «Наука», 1966, с. 453.

У подібні відносини вступає реконструкція об'єктивної картини сприйняття естетичних властивостей пам'ятки із естетичним дослідженням в складі традиційного (історико-генетичного) вивчення твору, яке теж повинне їй передувати. Протиставлення цих двох шляхів дослідження не може бути абсолютним. Вже при традиційному прочитанні тексту пам'ятки дослідник не лише оцінює її з точки зору естетичних критеріїв сучасності (це необхідний момент дослідження), а й застосовує пізнані ним естетичні норми минулого. На обох шляхах дослідник збирає матеріал для заключного, синтезуючого акту естетичного пізнання твору, яке, за твердженням Д. С. Лихачова, є «вершиною усякого пізнання пам'ятки минулого, пізнання, що переходить у її визнання, в її художнє прийняття»³².

І ще одне. Неважко впевнитися, що і в новій літературі особливості поліграфічного оформлення та ілюстрацій, літературне оточення в альманахах, журналах, рукописних збірниках, наслідування, переспіви та пародії об'єктивно характеризують сприймання твору учасниками літературного процесу. Спеціаліст з нової літератури, на відміну від колеги-медієвіста, може звернутися до матеріалів набагато красномовніших (рецензій, критичних оглядів, журнальної полеміки, читацьких відгуків, листування автора з товаришами по перу, редакторами та критиками, його інтерв'ю, мемуарів тощо).

А втім, можливо, що й методика дослідження творів давньої літератури виявиться чимось корисною дослідникам пізнішого літературного процесу. Адже давня література вже виступала як полігон, де випробувалися нові прийоми літературознавчого аналізу. Отже, обговорення спірних питань, що постають при розробці методики естетичного вивчення пам'яток давніх східнослов'янських літератур, та підсумування вже набутого досвіду може виявитися корисним не лише для медієвістів.

³² Див.: Лихачев Д. С. Об эстетическом изучении памятников культуры прошлого, с. 110—111.